

Архівознавство доби тоталітаризму: двобій науки і політики

Закон суворий, але він — Закон, говорили стародавні римляни. Цей крилатий вислів навряд чи міг з'явитися серед українців, найбільш активна частина життя яких припала на 20—30-і роки ХХ ст. "Класова чуйність", "войовнича партійність", "ворог народу"—найтиповіші ідіоми, що заповнили у той час сторінки компартійної періодики. Всьому українському, національному, патріотичному була оголошена війна. Політичні репресії в Україні були спрямовані передусім проти вітчизняної еліти — науковців, письменників, викладачів. Ідеологічний режим не лише підкорював своїм завданням науку, а й заносив свої пазури над історичною пам'яттю народу.

У 1992 р. розроблена державна програма з підготовки науково-документальної серії книжок "Реабілітовані історією" у 27-и томах (голова Головної ред. колегії — акад. П. Тронько). У межах реалізації зазначеної державної програми у серпні 1994 року створено науково-публіцистичний журнал "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" (головний редактор — Ю. Данилюк). Гуманна мета відновлення історичної справедливості знаходить, зокрема, втілення у цих виданнях.

Ідея даного дослідження виникла у процесі підготовки на базі Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства біобібліо-графічного довідника "Архівісти України". Виявилось, що багато українських архівознавців та архівістів постраждали від репресій, і нерідко відомості про їхню долю збереглися лише в архівно-слідчих справах.

Слід зазначити, що репресії 20 — 40-х років не лише призвели до усунення від наукової роботи кращих архівознавців того часу, але й справили негативний вплив на розвиток українського архівознавства як науки. Сучасні дослідники історії архівного будівництва в Україні здебільшого сходяться на тому, що "золотою добою" вітчизняного архівознавства були саме 20-і — початок 30-х років — час розвитку теоретичних досліджень, активного використання архівних матеріалів, розроблення системи наукового описування документів, започаткування систематичного видання архівознавчих часописів.

Поштовхом до розгортання більшовицького наступу на архівну науку був відомий лист Й.Сталіна до редакції журналу "Пролетарская революция", що висунув перед істориками-марксистами завдання "піднести питання історії більшовизму на належну височінь, поставити справу вивчення історії нашої партії на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії" ¹. Під знаком виконання цих вказівок проходив II Всеукраїнський з'їзд архівних робітників (29 листопада — 4 грудня 1931 р.) у Харкові. На з'їзді було визначено такі форми "класово-ворожого активності та шкідництва" у галузі архівно-технічної роботи:

— поширення і обстоювання "теорії техніцизму" та "об'єктивного документалізму" в архівній роботі, що пропагує ідею впорядкування архівних матеріалів "підряд" і заперечує потребу впорядкування передусім тих матеріалів, які мають актуальне значення для потреб соціалістичного будівництва;

— приховування, зокрема під виглядом "неактуальних" матеріалів, які мають важливе політичне, наукове і

господарче значення та "гнила монополія" на архівні матеріали з боку деяких архівних співробітників;

— нищення під виглядом макулатури цінних з політичного, наукового і господарчого погляду матеріалів, з одного боку, і затримання по фондах матеріалів утилізаційного значення, потрібних, як сировина для паперової промисловості з іншого;

— видача фальшивих довідок контрреволюціонерам, колишнім поміщикам, буржуазії та куркулям².

Цим самим фактично вилучалися із наукового та практичного обігу кращі архівознавчі дослідження, а відомі вчені відходили від справ. На з'їзді наголошувалося на тому, що публікація документів була тією ділянкою історичного фронту, на якому найдовше затрималися "ідеологи недобитків буржуазії", а тому була прийнята "категорична директива" максимально розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу архівних установ з метою виховання широких мас у дусі марксизму-ленізму. Підданий нищівній критиці, В.Веретенников змушений був подати заяву до секції наукової публікації документів такого змісту: "Вчора на ранковому засіданні секції під час дебатів мене не раз кваліфіковано, як буржуазного вченого, що стоїть на ідеологічно шкідливій, неприпустимій позиції, відокремлюючи техніку археографії від методології й боронячи таким чином механістичний підхід до цього питання, явно неприпустимий з погляду марксо-ленінської методології, пов'язаний з буржуазними археографічними побудовами, безумовно ворожими нашій історичній науці. Мушу сказати, що в цьому обвинуваченні була (аж до останніх днів) частка — і велика частка правди. У цьому я мушу одверто зізнатись, так би мовити порядком самокритики. Річ у тім, що боронячи потребу існування в археографії технічних моментів проти думок,

що зовсім відкидали їх, як непотрібні, я перейшов межу, вдавшись в запевне невірні твердження, викладені, між іншим, в моїх тезах з археографічної техніки, надрукованих у кн.3 (18) "РА". Цих тверджень я тепер цілком зрікаюся. Поза сумнівом і безумовно жодну марксо-ленінську, в її побудові і суті, методологію археографії не можна будувати окремо від її технічних моментів, цілком і органічно з методологією зв'язаних. Тепер це для мене цілком ясно і надалі я достатньою мірою гарантований від помилок, які я зробив, у чому й зізнаюся"³.

Самокритику проф. В.Веретенникова з'їзд не прийняв. Ухвалені секцією "настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження" проголошували відверту боротьбу з "чужою, ворожою пролетаріатові ідеологією". Найворожішими марксо-ленінській ідеології були визнані:

— шкідники у галузі наукової публікації документів історики-джерелознавці: Й.Гермайзе, М.Слабченко);

— прихильники "науковості" публікацій історичних документів (М.Грушевський, Ф.Савченко, С.Глушко);

— автори теорії "техніцизму" та "об'єктивного документалізму" (В.Барвінський, В.Веретенников, В.Романовський);

— ті, хто механічно з'єднує техніку публікацій з методологією (С.Валк).

Отже, "образ ворога" було створено. Часописи "Радянський архів", "Архів Радянської України" розгортали на своїх сторінках критику "веретенниковщини" та інших "буржуазних концепцій", починали систематично друкувати "самовикривальні" статті.

"Здорова більшовицька критика та самокритика в архівознавстві" передбачала виконання таких завдань: а) "викрити в працях, які критикують, чи-то окремі помил-

ки, чи-то класово-ворожі пролетарській диктатурі цілі теорії і концепції; б) якщо не розв'язати ту, чи ту проблему остаточно, то принаймні намітити вірні шляхи для її розв'язання, зробити певний крок уперед⁴. Зокрема, у 4-5 числі журналу за 1932 рік було вміщено невидрукуваний за життя "Самокритичний огляд наукової продукції" акад. Д.Багалія, у якому він "визнавав" свої ідеологічні та методологічні помилки, що полягали у "шкідливому, антимарксистському, антиленінському й об'єктивно антипролетарському" погляді на науку. Пізніше про Д.Багалія іноді з гіркою іронією говорили, що "він вчасно помер". Число 7-8 історично-архівознавчого журналу "Архів Радянської України" подавало "у дискусійному порядку" статтю В.Нікітіна "За здорову більшовицьку критику та самокритику в архівознавстві", сподіваючись отримати відзиви на статтю та обіцяючи підсумувати дискусію й подати висновки з неї для впровадження в практику.

В.Нікітін у названій публікації намагався зняти з себе звинувачення, висунуті йому у статті А.Юрченка "За марксо-ленінську методологію в теорії і практиці архівної роботи" присвяченій аналізу конспектів-тез В.Нікітіна "Організація архівної справи в УСРР" та "Утилізація непотрібних архіваріалів (принципи і техніка)"⁵. Автор зазначав, що у цих тезах "фразами про політичність і класовість архівної роботи прикриваються настанови, що виникають з буржуазної методології, приховуються класово-ворожі "теорії", зокрема т.зв. "техніцизм", і змазується політичне значення архівної роботи, як частини соціалістичного будівництва"⁶.

Демонструючи розуміння важливості звинувачень, В.Нікітін підкреслював, що він зростав поряд з "розвитком марксо-ленінської архівознавчої теорії" і виступив з

критикою своїх помилок на історично-архівознавчому факультеті ХІППО.

Своїх "помилок" як "носія опортунізму" зрікався на сторінках "Архіву Радянської України" й І.Шабатін, обіцяючи мобілізувати очолюваний ним Кримський історичний архів на "бойове виконання актуальних завдань, поставлених партією перед архівними органами" (1932, Т.3). Вчені-архівісти зрікалися своїх думок, а натомість у архіви приходили "вірні партійці" без освіти. Як приклад — анкета типового керівника: "Момот-Кулик Никифор - Макарович, 29 л., проживає в г.Чернигове на Красной площади д. № 7, образование низшее, служит в Крайархе в должности заведующего секретно-политическим отделом, член КПБУ"⁷. Своєю заслугою він вважав, що протягом роботи у Крайарсі "никому и никаких секретных дел для работы не выдавал".

Отже, перший етап наступу марксистсько-ленінської ідеології на українське архівознавство був пов'язаний з викоріненням ідей відомих науковців шляхом "нищівної критики" на шпальтах часописів, звільнення їх з роботи у архівних органах — а натомість набір на роботу в архіви членів партії. Не дивно, що основним завданням автори підручника "Архівознавство" (Харків, 1932) вважали показати читачеві політичне значення архівів і класову боротьбу, що точилася навколо використання архівних документів, підкреслити, що класовий ворог прокрадається в архіви, щоб проводити свою контрреволюційну роботу.

Моральним тиском репресивно-каральна система не обмежувалася. Арешти серед архівістів розпочиналися з керівного складу. До застіжків НКВС, як правило, потрапляли ті, хто раніше вже притягувався у справі СВУ (Співки визволення України) чи ЦД (Київський обласний

центр дій) або пов'язані у своїй попередній діяльності з "білою гвардією".

Так, В.Романовського, що перебував під слідством восени 1923 р. у справі ЦД, було арештовано у серпні 1931 р. Його звинуватили у зв'язках з білоемігрантськими організаціями. Пізніше звинувачення було знято, арештованого виправдано. За свідченням В.Новицького, після закінчення процесу і засудження учасників В.Романовський знищив архів масонської обласної організації, щоб врятувати від арештів інших, хоч сам був зарахований до "ворогів народу"⁸. У світлі цих відомостей стає зрозумілим цькування В.Романовського на з'їзді.

У травні 1932 р. перебував під слідством і В.Новицький, науковий співробітник Архіву при УАН (1921-1924) та Архіву давніх актів (1925-1930), звільнений з роботи за результатами чистки 1930 р. Він також звинувачувався за участь у ЦД. Після досліджування звинувачення було знято і у грудні 1932 р. справа припинена.

Менш щаслива доля чекала В.Дубровського, арештованого 15 листопада 1933 р. Йому були висунуті звинувачення як одному з керівників харківської філії контррево-люційної організації, що ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання. На попередньому слідстві В.Дубровський визнав звинувачення небезпідставними, 17-листопада написав заяву до колеги ГПУ УРСР з визнанням своїх політичних помилок і розповів про "організацію", членами якої, зокрема, назвав архівістів: П.Федоренка та С.Смеречинського. Його було засуджено до 5 років виправно-трудових таборів. Після відбуття покарання В.Дубровський емігрував до США.

"Стандартне" звинувачення у контрреволюційній діяльності було висунуто проти співробітника Чернігівського окрарху С.Гаєвського, чудового скрипаля і знавця англійської мови, перекладача романів Вальтера Скотта. Його арештовано 15 жовтня 1930 р., а на початку 1931 р. заслано «на 3 роки у Північний край». Приводом до арешту було запрошення родичів приїхати до Галичини 1924 р. і сфабрикована НКВС справа про чернігівську групу поляків-шовіністів.

Не повернувся із заслання і О.Грушевський, колишній голова архівно-бібліотечного відділу Міністерства освіти Центральної Ради. Його арештували 9 серпня 1938 р. як одного із керівників антирадянської української терористичної організації. На той час його було звільнено від праці в АН УРСР "за повний саботаж в науковій роботі, за виготовлення продукції низької за якістю та шкідливої за змістом, за вороже ставлення до заходів щодо зміцнення роботи АН УРСР та її установ"⁹. Мужньо відкидаючи всі звинувачення, О.Грушевський витримав попереднє ув'язнення, то в жовтні 1939 р. був засуджений до 5 років заслання до Казахстану. Термін покарання не відбув — після довгої хвороби помер у одній із лікарень Іртишського району Павлодарської області.

Архівно-слідча справа П.Федоренка — приклад жорстокої сваволі й несправедливості і водночас незламної сили духа вченого, архівіста, педагога. Звинувачений в антирадянській агітації, а під час слідства — ще й у керівництві українською націоналістичною контрреволюційною організацією вчених м. Чернігова, П.Федоренко потрапив до Чернігівської в'язниці, звідки відбув у п'ятирічне заслання. Після закінчення терміну заслання працював вчителем математики в Казалинському педучилищі, викладачем курсу вищої математики в Конотопському

вчительському інституті, науковим співробітником історико-культурного заповідника "Киево-печерська лавра". Справа по звинуваченню П.Федоренка була переглянута лише 25 травня 1959 р.

Як бачимо, арешти архівістів не можна кваліфікувати як цілеспрямоване винищення співробітників архівів. Вони потрапляли під жорна тоталітарної машини без певної закономірності. В основному звинувачення їм висувалися по ст. 54-2 (надання допомоги будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що йде на зміну капіталістичній системі, прагне до її повалення, а також участь в організованих цією буржуазією групах і організаціях), 54-10 (пропаганда чи агітація щодо повалення, підризу чи ослаблення радянської влади, виготовлення, поширення і зберігання контрреволюційної літератури), 54-11 (будь-яка діяльність, спрямована проти радянської влади)¹⁰. На підставі вивчення архівно-слідчих справ репресованих архівістів можна припустити, що арешти серед архівістів відбувалися у межах боротьби з усією історичною наукою в цілому. Більше того, слід підкреслити, що часто за ґрати потрапляли й ревні служителі партійної науки (як наприклад, М.Рубанович (Рубач)).

До серії книг "Реабілітовані історією" можна додати ще один том "Реабілітовані історією архівісти", досить великий за обсягом. Справедливо повинні в ньому посісти місце імена відомих і невідомих співробітників архівних установ: В.Барвінського, О.Бузинного, В.Веретеннікова, О.Водолажченко, С.Гаєвського, Й.Гермайзе, М.Горбаня, М.Грушевського, О.Грущевського, В.Дубровського, П.Клепацького, М.Корниловича, В.Новицького, А.Носова, Н.Полонської-Василенко, В.Романовського,

О.Рябініна-Скляревського, М.Слабченка, С.Смеречинського, М.Тищенка, П.Федоренка, О.Чечота, В.Щепотьєва, Г.Ющенко та ін. Доля кожної названої особи потребує окремого дослідження в ім'я відновлення історичної справедливості.

ПРИМІТКИ:

1. До підсумків роботи ІІ з'їзду архівних робітників. - // Радянський архів. - 1931. - Кн.6 (21). - С.3.
2. Там само. - С.4.
3. Там само. - С.105.
4. Нікітін В. За здорову більшовицьку критику та самокритику в архівознавстві. - // Архів Радянської України. - 1933. - № 7-8 (січень-квітень). - С.220.
5. Стаття видрукувана в часописі "Архів Радянської України. - 1932. - № 3 (травень-червень). - С.98-102.
6. Там само. - С.98.
7. Держархів Чернігівської обл. - Спр.5291. Архівно-слідча справа П.К.Федоренка. - Арк.15.
8. ЦДАГО України. - Ф.263. - Оп.1. - Спр.16374. - С.25.
9. Там же. - Спр.64688.
10. Уголовный кодекс Украинской ССР. — М.: Госиздат юридической литературы, 1954. - С.17-21.

Т.Бикова

Етапи створення Кримської АСРР.

Протягом 1917 — 1920 рр. на території Криму йшла запекла боротьба між різними політичними силами. Півострів багато разів переходив з рук в руки, поки не підпав під владу більшовиків.

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про дальшу долю півострова. Було вирішено створити на території